

BÁLIND VERA

Szerb és magyar avantgárd művészek kapcsolatai a hetvenes években*

IV. RÉSZ

3. A szerb–magyar kapcsolatok

A szocialista országokban élő művészek helyzete országonként különbözött; Magyarország és Jugoszlávia kultúrpolitikai helyzete több szempontból is eltért egymástól. A jugoszláv körülmények különössége abban látszódott, hogy a neoavantgárd művészet képviselői nemcsak a marginális színhelyeken, valamint alternatív és egyetemista csoportokhoz tartozó intézményekben szerepeltek munkáikkal, hanem a hivatalos intézményekben is, amilyen az 1965-ben nyílt belgrádi Kortárs Művészeti Múzeum, valamint a zágrábi és a ljubljanai Kortárs Művészeti Galéria.¹ A magyar viszonylatokban ezt lehetetlen volt elképzelni.

Jugoszlávia lakosai gazdaságilag is sokkal kedvezőbb, szerencsésebb körülmények között éltek. A nyugati termékek jelenléte biztosította számukra azt, ami a többi szocialista országban elképzelhetetlen volt. Ezért az ottani művészeknek nem volt különösebb okuk arra, hogy kritizálják a politikai hatalmat.² Ezzel szemben a magyarországi neoavantgárd művészek nem élvezték ezeket az előnyöket, és az alapvető emberi jogoktól, továbbá a szólásszabadság jogától megfosztva támadták munkáikban a hatalmat. A keleti blokkhoz tartozó országok művészete közül a magyar neoavantgárd volt az egyik legnyíltabb politikai támadásokat és utalásokat alkalmazó művészet.³

A felvázolt politikai helyzetből adódóan a jugoszláv neoavantgárd a magyarhoz képest inkább alternatív művészetet jelentett, amelyhez leginkább az underground jelző illene. Havasréti szerint az „alternatív” szó magába foglal egyfajta párhuzamosságot, választási lehetőséget sugall az „underground” kifejezéssel

* A szakdolgozat folytatásos közlése abból az alkalomból történik, hogy a budapesti Ludwig Múzeumban 2019. szeptember 12-én megnyílt *A Bosch+Bosch Csoport és a vajdasági neoavantgárd* című történeti kiállítás.

1 PIOTROWSKI Piotr, *In the Shadow of Yalta. Art and the Avant-garde in Eastern Europe, 1945–1989*, Reaktion Books, London, 2009, 303.

2 *Uo.*

3 Piotrowski ennek alátámasztására Szentjóby Tamás munkásságát emeli ki, illetve Pinczehelyi Sándor popos konceptualizmusát. *Uo.*, 278.

szemben. Az utóbbi hangsúlyozottan a politikai vagy kulturális erő elnyomására, illegalitásba, föld alá húzódó mozgalmakra utal, amelyek emiatt a valóságtól elkülönülő jelenségeket mutatnak.⁴

A neoavantgárd törekvések mindkét országban széles skálát öleltek fel, amely magába foglalta a kísérleti költészetet (vizuális, konkrét, fonikus), a konceptuális művészetet, a művészi performanszot, a land artot, az arte poverát stb.

Ebben a fejezetben a szerb–magyar kapcsolatokra koncentrálok. A célom a kapcsolatok hálózatának feltárása és az ebben a hálózatban kiemelkedő, fontos szerepet játszó személyek, események, valamint színhelyek megnevezése és kiemelése, melyeknek köszönhetően az együttműködések létrejöttek, lehetővé váltak a látogatások és az eszmecsere.

3.1 A kezdetek

Nehéz pontosan meghatározni a legelső személyes kapcsolat megszületését a szerb és a magyar neoavantgárd viszonylatában. Szombathy Bálint szerint elsőként a vajdasági magyar írók létesítettek kapcsolatokat a két ország alkotói között.⁵ A hatvanas évek második felében egyértelműen kimutatható a folyamatos érdeklődés a magyar történeti avantgárd iránt az irodalom területén. Ezt példázzák Bori Imre írásai az Új Symposionban 1967 és 1968 folyamán. *A magyar avantgarde történetéből* címmel, tíz részes cikksorozatban foglalkozott többek között a magyar expresszionizmussal, dadaizmussal, szürrealizmussal és futurizmussal.⁶ Bori cikkeit a lap magyarországi művészek munkával illusztrálta, többek mellett Kassákéval, Lossonczyéval és Moholy-Nagyéval.⁷

Az első, aki tudomásom szerint jugoszláv oldalról az írókon kívül kapcsolatba került a szomszédos ország nem hivatalos művészeti képviselőivel, Ladik Katalin volt. A művésznő erről meg is emlékezik abban az írásában, amely a Múcsarnokban megtartott Erdély Miklós-szimpozium (1999) kapcsán született.⁸ Eszerint Szentjóby Tamás és Erdély Miklós munkáját az Új Symposionból ismerték meg, és annak szerkesztőségébe 1967 decemberében érkezett az első levél, melyet Szentjóby Ladiknak címzett. Ladik szerint a levelek, amelyek ezután is jöttek, szokatlan formátumúak és tartalmúak voltak,⁹ és sokat kellett gondolkoznia ahhoz, hogy megértse őket, illetve keresnie kellett hozzá támpontokat, hogy hasonló

4 HAVASRÉTI József, *Alternatív regiszterek*, Typotex, Budapest, 2006, 29.

5 *Beszélgetés Szombathy Bálinttal*, függelék, 106.

6 Bori Imre tíz részes cikksorozata 1967-ben, februártól októberig (22–30 szám) jelent meg, illetve 1968-ban a 34. és 35., valamint a 42. és 43. számban.

7 1966-ban közzéttek (18. szám) Kassák a folyóirat számára küldött műveit. Az 1968. januári számban (33. szám) közzéttek képmelléklet csak Bálint Endre kollázsaiából állt. 1969-ben (46. szám) az Új Symposion oldalain Lossonczy Tamás, Moholy-Nagy László, Gyarmathy Tihamér, Kassák Lajos, Jakovits József, Korniss Dezső, Bálint Endre, Vajda Lajos, Marosán Gyula, Fekete Nagy Béla munkáit közzéttek.

8 LADIK Katalin, *Antracid szájrúd*, Magyar Műhely, 1999/110–111, 63–66.

9 Szentjóby egyik levelének átírása megjelent: LADIK Katalin, *Élhetek az arcodon? Regényes élettörténet*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2007, 81–86.

Dejan Poznanović, Tót Endre, Ladik Katalin és Bogdanka Poznanović a belgrádi Egyetemi Művelődési Központ galériájában, 1974. (Fotó: Szombathy Bálint)

modorban tudjon válaszolni.¹⁰ A levelek érdekessége többek között abban rejlett, hogy ezekbe Szentjóbyn kívül még egy, általa „kövér pasasnak” nevezett személy is beleírt, aki Ladik számára az első időkben „fiktív személynek tűnt egészen 1968. május 1-jéig”, amikor először került sor személyes találkozásra, egy közösen megtartott happening keretében.¹¹ A „kövér pasas” nem volt más, mint Erdély. Habár az említett happening lényege az volt, hogy mindannyian találkozzanak; a művész – Ladik emlékezése szerint –, megkereste őt a szállodájában, a happeninget megelőző estén, ezáltal megsértve a happening forgatókönyvét. Mialatt beszélgettek, Erdély elmagyarázta, hogy másnap reggel követnie kell az utasításokat, amiket a portán hagynak számára. Ladiknak fogalma sem volt, hogy az a személy, akivel szemben áll, azonos azzal a személlyel, akivel a következő napon találkozni fog a Szentendre-környéki Duna-parton, az *UFO-happening* során.¹²

10 LADIK, *Antracid szájrúd*, I.m., 63.

11 Ladik a happening előtt személyesen nem találkozott sem Szentjóbnyal, sem Erdély Miklóssal. Sőt, nem is tudta, hogyan néznek ki. A Budapesten kezdődő és Szentendrén folytatódó happening egyik célja éppen az volt, hogy ott találkozzanak mindannyian először. A happening címe *UFO* és csoportos, de közönség nélküli esemény volt. *Uo.* A happening leírása a függelékben, 121–122.

12 *Uo.*, 64.

Az UFO volt Ladik egyetlen közös együttműködése Szentjóby Tamással. A kapcsolat viszont megmaradt, egyrészt a mail art levelezésen keresztül, másrészt amikor Ladik kézirateikat (Szentjóbyét és Erdélyét) többször Újvidékre hozta, ahol a Híd és az Új Symposion című folyóiratban publikálásra kerültek.¹³ Erdély Miklóssal volt még egy közös fellépése 1982-ben, a budapesti FMK-ban, amikor az egyik performansz keretében felkérte közreműködésre, Beke László mellett.¹⁴

A magyarországi művészek közül Csáji Attila volt a következő kapocs a szerb és a magyar művészek között. A Szürenon csoportnak a budapesti Kassák Lajos Művelődési Otthonban megtartott kiállítását (1969 októbere) Sík Csaba nyitotta meg, aki „a magyar avantgarde és az új szellemű fiatalok művészete mellett írásban is kiálló” kritikus és művészeti író volt.¹⁵ Sík Csaba¹⁶ a Magvető Kiadó szerkesztője révén erőteljes kapcsolatokat igyekezett létrehozni a magyar kiadókkal Magyarország területén kívül, ezen belül az újvidéki kiadókkal is. Így került kapcsolatba Kapitány László¹⁷ grafikussal és iparművésszel, aki az újvidéki Forum Kiadó szerkesztőségének a formatervezőjeként dolgozott.¹⁸ Munkája révén Kapitány többször is járt Budapesten, ahol látta az iparterveszek második kiállítását, valamint megismerkedett Csáji Attilával.¹⁹ Ennek az ismeretségnek köszönhetően kerülhetett a Szürenon csoport vezéralakja Újvidékre, ahol tovább tágíthatta baráti körét.²⁰ Ennek eredményként több kiállítás valósult meg Újvidéken és magyarországi helyszíneken.

13 *Beszélgetés Ladik Katalinnal*, függelék, 98. Az említett magyar művészek munkáiból kutatásom során egyedül Erdély szövegére találtam rá: ERDÉLY Miklós, *Sejtések*, Híd, 1970/10–11.; 1068–1070. Ezen kívül Tolnai Ottó 1968-ban az Új Symposionban közölt írásában hosszabb idézetet közölt *Az Ebéd (In memoriam Batu kán)* happening leírásából. TOLNAI Ottó, *Néhány megjegyzés Bori Imre »A legújabb magyar líráról«* című írásához, Új Symposion, 1968/34, 12–13. Szentjóby Tamás versei megjelentek a Híd 1967-es decemberi számában.

14 LADIK, *Antracid szájrúd*, I.m., 65.

15 MEZEI Ottó, *Szürenon és kisugárzása*, Ars Hungarica, 1991/1, 68.

16 Sík Csaba (1934–1997) művészeti író és kritikus, 1957–1977 között a Magvető Kiadó szerkesztője, majd főszerkesztője, illetve irodalmi vezetője. Kutatási területe a XX. század magyar irodalma volt. A képzőművészet területén a magyar történelmi avantgárd és a hatvanas évek neoavantgárdja érdekelte. TASNÁDI Attila, *Sík Csaba*, Art Portal lexikon, http://artportal.hu/lexikon/muvtorteneszek/sik_csaba

17 Kapitány László (1937) grafikus, iparművész 1960 és 1983 között az újvidéki Forum Kiadó műszaki és képszerkesztője, továbbá a Vajdasági Iparművészek és Formatervezők Egyesületének elnöke volt 1968–1972 között. Számos kiadvány tervezője és illusztrátora. BALÁZS ARTH Valéria, *Kapitány László* = BALÁZS ARTH Valéria, *Délvidéki Magyar Képzőművészeti Lexikon*, Timp Kiadó, Budapest, 2007, 352–353.

18 *Beszélgetés Csáji Attilával*, függelék, 81.

19 Informális telefonbeszélgetés a művész és a szerző között, melynek során Kapitány említette, hogy budapesti látogatása alkalmából látta Konkoly Gyula *Emlékművét*, valamint Szentjóby *Háromszemélyes hordozható lövészárkát*, amelyek nagy hatással voltak rá.

20 Kapitány szerint Csáji nagyon jó barátságba került Bányai Jánossal, a Híd főszerkesztőjével és az újvidéki bölcsészkar magyar tanszékvezetőjével. Bányai vele együtt nyitotta meg Újvidéken a magyarországi grafikai kiállítást 1978-ban.

3.2 Csoportos és egyéni kiállítások. Személyek

Az első kiállítást, amelyet az újvidéki alkotók szerveztek magyarországi kollégáik számára, 1972. november 6–20. között tartották meg az Ifjúsági Tribünön *Fiatal budapesti művészek* címen.²¹ Előkészítésén Kerekes László és Szombathy Bálint fáradozott, akik egyre sűrűbb budapesti látogatásaik során vetették fel az ötletet Csájinak, majd később közbenjártak az Ifjúsági Tribün vezetésénél is. A tárlaton összesen 17 alkotó²² szerepelt, és a kiállításról négy sajtóorgánium is beszámolt.²³ Szombathy Bálint a Magyar Szóban megjelent írásában a kiállított anyagot két részre osztotta. Az első magába foglalta a hatvanas évek művészeti törekvéseit, melyekről a megnyitó után Mezei Ottó tartott előadást; a második a konceptuális tendenciákat felölelő rész, melynek bemutatására néhány hónappal később Beke László előadásában került volna sor.²⁴ Mezei előadása diavetítéssel egészült ki, így a korabeli sajtóforrások szerint a csekély számú közönség szóban és képek révén egyaránt megismerkedhetett a magyar avantgárd törekvésekkel.²⁵

A magyarországi alkotók csoportos bemutatására még egyszer sor került, mégpedig hat évvel később, 1978-ban.²⁶ A kiállítást az újvidéki Radivoj Ćirpanov Munkásegyetemen rendezték meg, és az alapkoncepció a kortárs magyar grafikai törekvések bemutatása volt.²⁷ A kiállítás Lazar Simonović

21 Az Ifjúsági Tribün képzőművészeti galériájának a szerkesztője akkoriban Mirko Radojičić, Biljana Tomić és Csernik Attila volt.

22 A katalógusban Baranyai András, Bencsik István, Csáji Attila, Csutoros Sándor, Fajó János, Galántai György, Harasztý István, Haris László, Hencze Tamás, Keserü Ilona, Molnár V. József, Mórotz László, Orvos András, Prutkay Péter, Papp Oszkár, Paizs László, illetve Szemadám György neve szerepel. A bevezetőt Mezei Ottó írta, amely szerb változatban is olvasható a kiadvány borítóján. Csernik Attila szerint a megnyitóra 6-7 művész érkezett. Ezek közül Mezei Ottó, Galántai György, Csáji Attila, Molnár V. József és Paizs László egészen biztosan jelent voltak, ezt a Képes Ifjúság 1266. számában (1972), Juhász Erzsébet cikkében megjelent fotók is bizonyítják. JUHÁSZ Erzsébet, *Túl a közhelyeken*, Képes Ifjúság, 1972/1266, 16.

23 Szombathy Bálint és Ács József a Magyar Szóban írtak a tárlatról. SZOMBATHY Bálint, *Két újvidéki tárlatról*, Magyar Szó, 1972. november 11., 13.; ÁCS József, *Az új magyar avantgarde újvidéki tárlata*, Magyar Szó, 1972. november 26., 10. Míg Szeles Illés az Index nevű egyetemista lapban számolt be a magyar művészek első újvidéki bemutatójáról. SZELES Illés, *Fiatal budapesti művészek tárlata*, Index, 1972. november 16., 17. Juhász Erzsébet a Képes Ifjúság 1266. számának 16. oldalán (1972) foglalkozott a magyarországi művészekkel.

24 Visszanyúlva egészen Kassáig és a magyar konstruktivista törekvésekig, a negyvenes évek művészetén át (Vajda Lajos és köre, valamint az Európai Iskola) egészen a hatvanas évekig ívelő előadásában Mezei felvázolta a magyar avantgárd művészet fejlődését. SZOMBATHY, *Két újvidéki tárlatról, I.m.*, 13. Beke László előadásáról más forrásból nem találtam utalást; bizonytalan, hogy megtartotta-e.

25 JUHÁSZ, *Túl a közhelyeken, I.m.*, 16.; SZELES, *Fiatal budapesti képzőművészek tárlata, I.m.*, 17.

26 A kiállítást az újvidéki Munkásegyetemen tartották meg március 30. – április 14. között. A kiállítás katalógusa.

27 A katalógus szerint a kiállításon a következő művészek munkái szerepeltek: Paizs László, Mengyán András, Bak Imre, Prutkay Péter, Haris László, Papp Oszkár, Nádler István, Fajó János, Haász István, Pásztor Gábor, Gulyás Gyula, Deim Pál, valamint Csáji Attila. A katalógus előszavát Mezei Ottó írta.

szervezésével valósult meg, aki a Munkásegyletem galéria vezetője volt. A rendezvény teljesen illegális volt, mivel Simonović, a Művelődési Minisztérium hivatalos szerveinek megkerülésével rendezte meg.²⁸ Ez volt az egyetlen nem hivatalos magyar tárlat ebben a kiállítóhelyiségben, ahol leginkább a minisztérium által szervezett kiállítások kerültek közönség elé, elsősorban a hivatalos művészet képviselőié.²⁹ Simonović szerint az Újvidéki Kortárs Galéria és más galériák abban az időben egyforma, konvencionális kiállításokat rendeztek. Ő el akarta kerülni ezeket a konvenciókat, és valami olyat szeretett volna bemutatni, ami különbözött az általa csekély kvalitásúnak tartott szocialista kiállításoktól.³⁰

A kiállítással párhuzamos esemény Csáji Attila egyéni tárlata volt, amely április 14-ig volt látogatható az újvidéki Képzőművészeti Szalon Kis Galériájában.³¹ Csáji elmondása szerint kiállítását Tolnai Ottó, az Új Symposion főszervezője nyitotta meg.³² A Munkásegyletemen kiállított grafikai tárlat megnyitóján elhangzott beszédet a Híd folyóirat közölte.³³

A vajdasági alkotók első magyarországi bemutatkozása néhány hónappal megelőzte a magyar művészek első újvidéki tárlatát.³⁴ A jugoszláv alkotók visszatérő vendégek voltak Magyarországon, a kezdeti időkből többnyire Balatonbogláron. Az első ottani bemutatkozásukat Csáji Attilának köszönhették, akin és Beke Lászlón keresztül Galántai Györggyel kötött ismeretségük jelentette az alapot a későbbi látogatásokhoz és együttműködésekhez.³⁵

1972 augusztusában, egy héten át a Bosch+Bosch Csoport csoport munkáit tekinthette meg a közönség Galántai kápolnaműtermében.³⁶ Az Új Symposionban megjelent *Négy szöveg* című írásában Szombathy a boglári kiállításról is beszámolt.³⁷ Említést tett az előttük kiállított Pécsi Műhely alkotói-

28 A hivatalos nemzetközi kiállítások megszervezése a Kulturális Minisztériumon keresztül történt. A Munkásegyletem galériájában évente két alkalommal volt lehetőség külföldi kiállítások szervezésére. Ezek teljesen hivatalos, bürokratikus utakon történtek, mint az összes szocialista országban. Azokhoz képest ez a kiállítás illegálisnak számított. A megnyitóján ennek megfelelően sem a magyar, sem a jugoszláv, illetve a tartomány hivatalos képviselői közül nem jelent meg senki. *Beszélgetés Lazar Simonovićyal*, függelék, 104.

29 *Uo.*

30 Habár ez volt az egyetlen magyar neoavantgárd kiállítás a Munkásegyletemen, a galériában megvendégtették a szlovák alternatív művészet képviselőit is, akiket emiatt felelősségre vontak. Simonovićot eme események után nem érték egyéb kellemetlenségek. *Uo.*

31 Erről a Magyar Szóban jelent meg TAKÁCS Magda cikke *A festészet konok útja* címmel (1978. április 6., 11.), valamint a Képes Ifjúságban rövid ismertető látott napvilágot (1978/1476, 19.).

32 *Beszélgetés Csáji Attilával*, függelék, 84.

33 A kiállítás megnyitóján Bányai János és Csáji Attila beszéde hangzott el. Híd, 1978/4, 543–545.

34 1972. augusztus 6–13. között a szabadkai Bosch+Bosch Csoport munkáit állították ki Balatonbogláron. Bényi Csilla – Galántai György – Sasvári Edit, *Eseménytörténet 1966–1974 = Törvénytelen avantgárd, I.m.*, 140.

35 *Beszélgetés Szombathy Bálinttal*, függelék, 106.

36 A szabadkai csoportból ez alkalommal Kerekes László, Predrag Šidanin (újvidéki vendégművész), Slavko Matković, Szalma László és Szombathy Bálint állítottak ki.

37 Szombathy Bálint, *Négy szöveg*, Új Symposion, 1972/89, 409.

ról,³⁸ akiknek a munkáit összevetette a Bosch+Bosch Csoport land art szellemben készült munkáival. Szombathy az alapvető különbséget az egyébként általa hasonló jellegűnek tartott vizuális kutatásokban, az intervenciók mikéntjében látta. A pécsi művészeknek a konceptualizmushoz közelebb álló vonulata a beavatkozásokat nem közvetlenül a környezetbe, hanem legtöbb esetben az arról készült fénykép felületére vitte, amely a szabadkai csoport valódi, térbeli beavatkozásaihoz képest „látszatra erőltetetten és kényszerítetten” hatott.³⁹

Az első boglári kiállítást még két bemutatkozás követte, amire egy évvel később, 1973 nyarán került sor. Ezekon a vajdasági művészetet egy szélesebb alkotókör munkái reprezentálták egy változatosabb válogatás révén. Július 28-án az újvidéki Predrag Šidanin és a zentai Ujházy Éva Márta audiovizuális akciói voltak programon, míg egy nappal később nyílt az augusztus 4-ig tartó vajdasági alkalmi csoport tárlata.⁴⁰ Galántai naplóbejegyzése szerint Ujházy akciója egy beburkolt fényforrás másfél órás kiszabadítását jelentette, míg Šidanin munkásságát tejjel és almával végrehajtott akciója illusztrálta.⁴¹ Az említett két alkotó mellett még hét, azaz összesen kilenc vajdasági művész szerepelt Bogláron 1973-ban.⁴² A vajdaságiak július 29-ei tárlatmegnyitóját Ladik Katalin és Csernik Attila filmjének vetítése, valamint Ladik hangköltészeti előadása kísérte.⁴³ A kiállított anyagban nem kizárólag neoavantgárd munkák szerepeltek. A neokonstruktivista törekvéseket Baráth Ferenc képviselte; Ifjú Gábor és Smidt József fotókkal szerepeltek, továbbá az idősebb művésznemzedékhez tartozó Markulik József is jelen volt. Az úttörő nemzedékből Ács József, míg a neoavantgárd munkákat a Bosch+Bosch Csoport (Szombathy, Csernik, Matković) adta. A kiállítást kisebb változtatásokkal 1974-ben a Budapesti Műszaki Egyetem „E” épületében láthatta a közönség.⁴⁴

Beke László úgyszintén fontos szerepet játszott a két ország művészeti kapcsolatainak építésében. Nemzetközileg is tájékozott művészettörténész volt, akin keresztül például a magyar alkotók kapcsolatba

38 Név szerint Kismányoki Károlyt, Halász Károlyt, Pinczehelyi Sándort, Szijártó Kálmánt, Nádor Katalint, Ficzek Ferencet és Lantos Ferencet. *Uo.* Az itt említett alkotók mellett Harasztý István szobrai is kiállításra kerültek 1972. július 10. – augusztus 3. között. *Eseménytörténet 1966–1974, I.m.,* 136.

39 SZOMBATHY, *Négy szöveg, I.m.,* 409. Az ott kötött barátságnak köszönhetően valószínűleg 1973 októberében került sor a szabadkai csoport kiállítására Pécssett (Pécsi Műhely). Szombathy művészdokumentációja, CD, Artpool archívum.

40 *Eseménytörténet 1966–1974, I.m.,* 163–164.

41 *Uo.*

42 Ezek a már említett Ujházy és Šidanin mellett Ács József, Baráth Ferenc, Csernik Attila, Ifjú Gábor, Ladik Katalin, Markulik József és Szombathy Bálint voltak.

43 Szombathy szerint a 6 perces rövidfilm az „o” betű vizuális körülírására épült, és úttörő vállalkozásnak számított a jugoszláv kísérleti, pontosabban vizuális költészetben. SZOMBATHY Bálint, *Vajdasági alkotók a balatonboglári kápolna-tárlatokon. Művészeti életünkben egy szellemi áramlat van kialakulóban,* Magyar Szó, 1973. szeptember 15., 13.

44 Baráth helyett 1974-ben Ladik Katalin munkái szerepeltek.

léptek a lengyel NET⁴⁵ hálózat alapítóival, valamint Balatonbogláron az ő szervezésében tartották meg a cseh, a szlovák és a magyar művészek találkozóját (1972. augusztus 26–27.), illetve a *Tükör* című nemzetközi kiállítást (1973. augusztus 5–11.), amelyen a vasfüggöny mindkét oldaláról szerepeltek művészek.⁴⁶

Szombathy Bálint 1971-ben ismerkedett meg Bekével. Egy interjúban így emlékszik vissza találkozásukra:

Felkerestem Beke Lászlót másodmagammal [Kerekes Lászlóval], elmentünk a lakására. Érdekel bennünket a személye, mert tudtuk, hogy dokumentumokat gyűjt magyar progresszív művészekről, a konceptuális művészekről javarészt. Meg akartuk nézni az anyagot, esetleg azzal a szándékkal is, hogy valamit közlünk belőle az Új Symposionban. Beke azt mondta, hogy a lakásában nem meri megmutatni a teljes dokumentációt, inkább menjünk el a közeli cukrászdába. Hozott magával egy fekete aktatáskát. Létezett tehát egy művészet, ami elfért egy aktatáskában, és ez volt benne a jó. Így sok mindent tudtunk a határon is átvinni, mert egy festménnyel vagy egy szoborral, aminek anyagi értelemben kiterjedése van, azt már nem lehetett.⁴⁷

Szombathy Bálint és Ladik Katalin többször segített az anyagok szállításában, illetve terjesztésében, ami gyakran a határon történő csempésztést jelentette. Ezen kívül Beke, Sebők Zoltán meghívására, visszatérően ellátogatott Temerinbe, egy vajdasági kisvárosba, az évente megtartott képzőművészeti találkozókra.⁴⁸

A szerb–magyar kapcsolatok tekintetében Tóth Gábor úgyszintén fontos szerepet játszott. Saját meghatározása szerint nem tudott elhelyezkedni abban a művészeti térben, amely Magyarországon létezett mindaddig, amíg egészen véletlenül 1972-ben Balatonboglárra nem került. Ott ismerkedett meg Harasztý István kinetikus szobrásszal, akinek javaslatára kapcsolatba lépett néhány vajdasági művésszel.⁴⁹ Így indult meg a folyamatos kommunikáció, ami Tóth számára több szempontból is jelentős volt. Kerekes Lászlóval (Bosch+Bosch Csoport) való levelezése során olyan korosztályi kritikára lett, ami abban segítette, hogy valakihez képest pozícionálni tudja tevékenységét.⁵⁰ Az a jugoszláviai művész, akinek ennél jóval fontosabb hatása volt a munkásságára, és akivel egy életre szóló barátságot kötött, Szombathy Bálint volt. Ketten igyekeztek a két ország lehetőségeit a saját igényeik szerint összehangolni.⁵¹ A Maurer Dórán és Harasztý Istvánon keresztül megszerzett címlistákon kívül, Szombathy

45 A Projekt NET 1971-ben jött létre Andrzej Kostołowski művészettörténész és Jaroslaw Kozłowski művész szervezésében. Piotrowski idézi Briger Mescht, mi szerint ez volt az első szabad, nem kommerciális nemzetközi művészeti csere. PIOTROWSKI, *I.m.*, 242–243.

46 *Uo.*, 246–247.

47 A Tilos Rádió 2009. november 26-án, Szombathy Bálinttal elhangzott beszélgetés részlete.

48 *Beszélgetés Szombathy Bálinttal*, függelék, 109.

49 Tóth Harasztýtól kapta meg a címekeket, és az elsők között a Bosch+Bosch Csoport tagjait, Kerekes Lászlót, Csernik Attilát és Szombathy Bálintot kereste fel. *Beszélgetés Tóth Gáborral*, függelék, 111. o.

50 *Uo.*, 111–112.

51 *Szombathy Bálint levele Tóth Gábornak* (1973. augusztus 21), Artpool archívum.

Petőcz András, Tóth Gábor, f. Tóth Árpád és Szombathy Bálint az Óbudai Pincegalériában, 1987. (Fotó: Bakos Zoltán)

eljuttatta Tóthnak azoknak a jugoszláv és külföldi, főként nyugati alkotóknak és művészettörténészeknek a címeit, akikkel kapcsolatba kerülhetett, és így kialakíthatta a saját kapcsolatrendszerét.⁵² Különös lehetőségekkel kecsegtetett, hogy Szombathy és Csernik lapszerkesztőségeiben, magyar nyelven megjelenő lapoknál dolgozott, ahol segíthették Tóth és más magyarországi művészek munkáinak a közlését.⁵³

Tóthnak számtalan lehetősége lett volna kiállítania belgrádi és újvidéki tárlatokon, de jobban kedvelte az akciókat és a küldeményművészetet. Úgymond nem volt „kiállító művész”, mindössze néhány

52 Például Želimir Koševićnak, a zágrábi Egyetemista Központ Galériája vezetőjének a címét, a *Xerox* kiállítás kapcsán. *Szombathy levele Tóth Gábornak* (1973. március 9.), Artpool archívum. Košević Szombathytól kérte, hogy értesítse a „magyar vonalat” a kiállítási felhívásról. Rajta kívül Szombathy elküldte Ladik Katalin, Sziveri János, Csernik Attila, Szalma László, Branko Andrić, Markulik József és Franci Zagorićnik címét. *Szombathy Bálint levele Tóth Gábornak* (1973. május 11.), Artpool archívum.

53 Munkáit Vajdaságban Csernik Attila közölte elsőként a *Képes Ifjúságban*. Vele szintén jó barátságban állt, hiszen mindketten képszerkesztőként dolgoztak, így technikai téren is konzultáltak egymással. *Beszélgetés Tóth Gáborral*, függelék, 113.

alkalommal szerepelt kiállítóként Újvidéken.⁵⁴ Szerepléseit a Bosch+Bosch Csoport tagjainak, elsősorban Szombathy segítségével sikerült megvalósítania. Tóth a szabadkai csoporthoz tartozó művészek munkáiban találkozott azokkal a hasonló törekvésekkel, amelyek iránt ő maga is érdeklődést mutatott. A csoport tagjai vele egykorúak voltak, így emberileg és szakmailag is szoros kapcsolatba kerültek. Slavko Matkovičhoz fűződő baráti viszonyát az a történet illusztrálja legjobban, mi szerint a szerb alkotó a saját pecsétjét – amelyen az Alan Ford képregényfigura általa felvett neve állt – odaadta Tóth Gábornak, hogy ezen túl ő legyen Ford.⁵⁵ Ladik Katalinnal két projekten is dolgozott. Az egyik a *Phonopoetica* hanglemeze (1976), amelyen a művész több szerző vizuális költeményének – köztük Tóth Gábor – fonikus interpretációját adta elő.⁵⁶ A másik az underground kiadványok kapcsán született, amire a későbbiekben térek ki.

Ladik Katalinnak inkább irodalmi kapcsolatai voltak Magyarországon. 1970-ben a budapesti József Attila Művelődési Központban Balaskó Jenővel tartott nagy sajtóvisszhangot kiváltó költői estet.⁵⁷ Az Új Symposion szerkesztősége Szegeden és Pécsen rendezett irodalmi műsort.⁵⁸ Ladik tevékenysége viszont nem csak az irodalom területére szorítkozott.⁵⁹ A hetvenes években Budapesten több fellépése is volt. 1979. február 23-án az FMK-ban többrészes audiovizuális műsort bonyolított le (performansz, kiállítás, diavetítés, akció).⁶⁰

Ladik mellett más vajdasági művészek is kiállítottak az FMK-ban. Szombathy Bálint (1979. április 27.) és Slavko Matković (1979. szeptember 29.–október 5.) ugyanabban az évben szerepelt az intézmény prog-

54 A művész 1974. január 3–17. között tartott egyéni kiállítást az újvidéki Forum Kiadóház Klubjában, Szombathy szervezésében. Belgrádban is többször járt, 1973-ban a belgrádi Egyetemista Központ galériája árulta is kiadványait (*Information–Contrainformation*). Több anonim akciója volt Újvidéken és Belgrádban. *Beszélgetés Tóth Gáborral*, függelék, 113.

55 Az Alan Ford művészpecsét ma az Artpool Művészetkutató Központban található. *Uo.*, 112. Matković munkásságának egyik fontos mozzanatát jelentette, amikor felvette a képregényfigura nevét. A hetvenes évek közepén a művész felismerte, hogy a gondolat bármilyen materializációja, megtestesítése ellenkezik a konceptualizmus alapelveivel. Ezek után arra törekedett, hogy lehetőleg mellőzze az anyagi megjelenítést. A nyolcvanas években munkáit Alan Ford névvel szignálta, idővel pedig azonosult is vele, mivel számos párhuzamot talált a saját és a fiktív szereplő élete között. Nebojša MILENKOVIĆ, *Filozofija umetnosti ili umetnost kao filozofija* = Nebojša MILENKOVIĆ, *Ich bin Künstler Slavko Matković*, kiállítási katalógus, Kortárs Művészetek Múzeuma, Újvidék, 2005, 18., 20–21.

56 A lemez borítóján szereplő nevek: G. J. de Rook, Giovanna Sandri, Szombathy Bálint, Tóth Gábor, Franci Zagoričnik.

57 A botrány okozója Ladik Katalin 10-15 perces műsora volt az előadás végén, amelyben a művész nő levetkőzött. A Művelődési Központ igazgatóját, valamint a költői est szervezőjét emiatt majdnem elbocsátották munkahelyéről.

58 *Beszélgetés Ladik Katalinnal*, függelék, 98.

59 Ladik Katalin (1942) színésznő, költő, performanszművész. A hagyományos költészet mellett a hatvanas évek második felében vizuális, konkrét és fonetikus költészettel kezdett foglalkozni, továbbá kísérleti zeneművek előadója és szerzője volt. BALÁZS-ARTH Valéria, *Ladik Katalin = Délvidéki Magyar Képzőművészeti Lexikon, I.m.*, 389–390.

60 A műsor programja.

ramjában.⁶¹ Szombathynak 1975-ben az Egyetemi Színpadon is volt kiállítása, melyet f. Tóth Árpád eszközölt ki számára.⁶²

3.3 A mail art

A mail art, azaz a küldeményművészet egy roppant fontos kommunikációs eszközt jelentett, különösen a szocialista országokban.⁶³ A totalitarista rendszerekben, ahol az egyén szinte minden tevékenysége ellenőrzés alatt állt, a mail art-nak teljesen más jelentősége volt, mint a nyugati országokban. Piotrowski szerint a nyugatiak számára elküldeni egy levelet, bélyegzőt vagy képeslapot nem jelentett különösebb kockázatot, a vasfüggöny másik oldalán viszont gyakran az alapvető emberi jogok védelmével állt összefüggésben. A lengyel szerző véleménye, hogy a küldeményművészet a szocialista országokban gyakran a rendszer elleni nyilvános tiltakozás egyik formájának számított.⁶⁴

Tót Endre az elsők között volt, aki Magyarországon felismerte a mail art lehetőségeit.

A legoptimálisabb médium volt azoknak, akik együtt akartak lélegezni a legprogresszívabb gondolatokkal, bekapcsolódva a nemzetközi avantgarde vérkeringésébe. Én mindent a postának köszönhetek. A postának, amely egy diktatórikus állam ellenőrzésétől szabadított meg, és tett TÓTálisan szabaddá. Szinte minden nap találtam üzeneteket a postaládámban, a világ minden tájáról. [...] A posta megnyitotta a kapukat a nagyvilágba – és onnan ide.⁶⁵

Tótnak voltak kapcsolatai jugoszláv művészekkel is. 1975-ben részt vett a belgrádi Áprilisi Találkozón, amelyre Szombathy közvetítésével hívták meg,⁶⁶ ott levetítették az *I am glad if...* című filmjét, melyet 1972-ben, a Balázs Béla Stúdióban készített, és amit politikai okokból betiltottak Magyarországon.⁶⁷ Ez alkalommal Tót ellátogatott Zágrábba, ahol úgyszintén Szombathy szervezett számára programot. Ott ismerkedett meg Želimir Koševićtyel, a zágrábi Egyetemista Központ galériájának a vezetőjével és Ida

61 FMK áprilisi programja (Szombathy), Artpool archívum; Matković kiállítási katalógusa, Artpool archívum.

62 A művész 12 fényképet állított ki 1973-ból, amelyek az urbánus környezetben végzett jelteni kutatásaihoz kapcsolódtak. Szombathy művészdokumentációja CD-n, Artpool archívum.

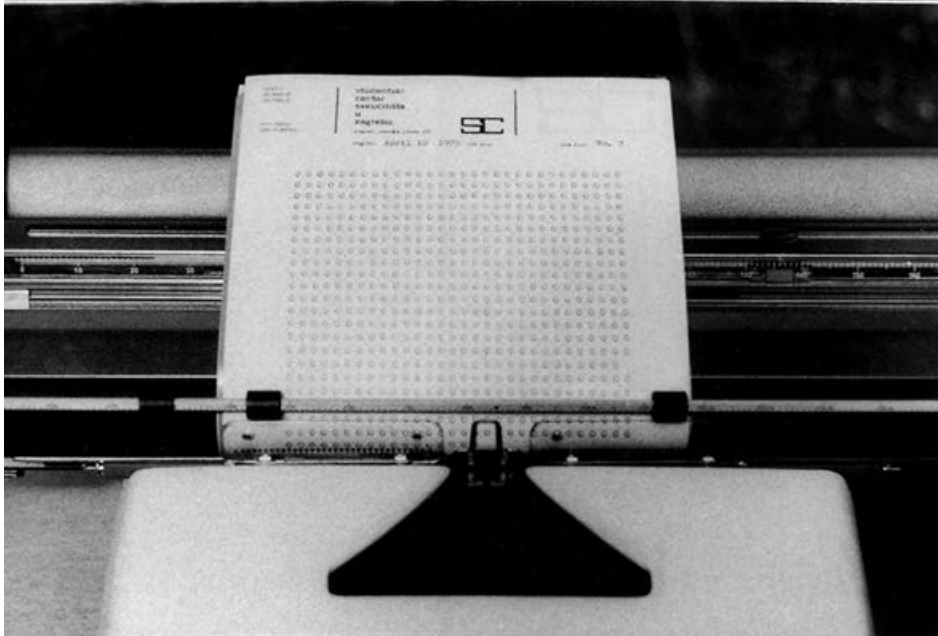
63 A küldeményművészet nem pusztán levelezést jelentett a művészek között, hanem kapcsolatteremtést konkrét projektek révén, amelyek háttéri motivációját nem egyszer a társadalmi és politikai viszonyok jelentették. Kornelia RÖDER, *A mail art és Kelet-Európa = Mail Art, Kelet Európa a nemzetközi hálózatban*, A Staatliches Museum Schwerin, az Artpool Művészetkutató Központ és a Múcsarnok kiállításának kísérő kiadványa, Múcsarnok, Budapest, 1998, 7.

64 PIOTROWSKI, *I.m.*, 273.

65 TÓT Endre, *Örülök, ha egyik mondatot a másik után írhatom: állva és fennhangon olvasni*, I.A.T. Kiadó, Budapest, 2009, 26.

66 *Beszélgetés Szombathy Bálinttal*, függelék, 109.

67 TÓT Endre, *I.m.*, 26.

Tót Endre pecsételési akciója a zágrábi Egyetemi Központ galériájában, 1974. (Fotó: Szombathy Bálint)

Biard művészettörténésszel. Tót Zágrábban mail art akciót vitt végbe.⁶⁸ Belgrádban vetített filmjének nagy sikere volt, és utána előadást is tartott.⁶⁹ Ott ismerkedett össze Marina Abramovićtal, akivel később többször is találkozott, és akivel közös mail art-projektjei voltak.⁷⁰

A vajdasági művészek közül Szombathy Bálintnak volt a legaktívabb mail art kapcsolata a magyarországi neoavantgárd képviselőivel. Tóth Gáboron kívül levelezett Maurer Dórával, Tót Endrével, Bán András művészettörténésszel, aki 1977–1979 között az FMK-ban a képzőművészeti szekciót vezette, és aki 1979-ben kiállítást szervezett neki.⁷¹ Szombathynak fontos kapcsolata volt fenyvesi Tóth Árpáddal is.⁷² Tóth Árpád 1975-ben kapcsolódott be a mail art hálózatba, ezzel párhuzamosan művészi képregénnyel is foglalkozott.⁷³ Szombathy több küldeményművészeti témában megtartott magyarországi kiállításon is részt vett.⁷⁴

Szombathy mail art hálózatában a hetvenes évek végén és nyolcvanas években Galántai György személye is fontosnak bizonyult, aki a kápolnaműterem bezárása után, 1979 márciusában létrehozta Klaniczay Júliával az Artpool Művészetkutató Központot, amely a magyar neoavantgárd művészet egyik legterjedelmesebb és legjelentősebb archívumává nőtte ki magát, különösen a magyarországi mail art tevékenységének szemszögéből.⁷⁵

Postai úton könnyebb volt azokat a kisebb méretű munkákat is elküldeni, amelyek különböző kiállítások alkalmából készültek. Ezek általában konkrét és vizuális költészeti, illetve konceptuális művek voltak, de más underground művészeti formák is (művészi képregény) megjelentek, amelyek így könnyen eljuthattak a vasfüggönyön túlra.⁷⁶ Nemcsak Magyarországról küldtek munkákat Nyugatra, hanem onnan is érkeztek egy-egy nemzetközi kiállítás alkalmával. Szerb–magyar viszonylatban a balatonboglári *Szövegek/Texts*⁷⁷ (1973) című nemzetközi kiállítás jelentette azt az eseményt, amelyen több jugoszláv

68 *Beszélgetés Szombathy Bálinttal*, függelék, 109.

69 Tót Endre e-mailje.

70 *Uo.*

71 *Beszélgetés Szombathy Bálinttal*, függelék, 107.

72 *Beszélgetés Szombathy Bálinttal*, függelék, 106–107.

73 BIAL Pál, *Kísérlet a magyarországi mail art történetének felvázolására és kelet-közép-európai kontextusba helyezésére*, szakdolgozat, 2003, 11. (Artpoolban található példány, kézirat)

74 1978 áprilisában a *Mail Art Exhibition* a szolnoki Mini Galériában, 1979 decemberében *Rubberstamp Books & Post* a budapesti FMK-ban, 1980-ban *Küldött művészet* az FMK-ban. Szombathy művészdokumentációja CD-n, Artpool archívum.

75 A nyolcvanas években az ott megtartott mail art kiállításokon Szombathy is szerepelt, így 1982-ben *World Art Post-on*. *Uo.*

76 Ide sorolhatók azok a kisebb méretű munkák, amelyek például a zágrábi *Xerox* kiállításon szerepeltek, illetve ljubljanei Grafikai Biennálén.

77 A kiállítás a kísérleti költészet területét ölelte fel; Balatonbogláron tartották meg 1973. augusztus 19–25. között. A kiállítás rekonstrukcióját lásd: CZIRÁKI Szilvia, *Vizuális költészet és képzőművészet kapcsolata az 1945 utáni magyar művészetben*, szakdolgozat, Budapest, 2008 (ELTE-BTK Művészettörténeti Intézet könyvtára).

szertő is szerepelt vizuális és kísérleti költészeti munkáival.⁷⁸ A kiállítás szervezője Maurer Dóra és Tóth Gábor volt. A kibővített anyagot később *Kép/Vers* címmel Pécsen és Budapesten is kiállították.

A mail art kapcsolatok területéhez sorolható Ladik és Szentjóby már említett levelezése, valamint Beke László részvétele a Bogdanka Poznanović által szervezett első szerb, postaművészeti kiállításon, a *Feedback Letter-boxon*.

3.4 Underground kiadványok

A postai úton vagy személyes átadás révén terjesztett munkák alternatív kiadványokban is publikálásra kerültek. Pernecky Géza szerint az underground lapok elterjedése egybeesett a technikai lehetőségek bővülésével. A könnyen hozzáférhető és olcsó nyomdai technikák megjelenése minden embert potenciális kiadvóvá tett. Non-profit kiadványokként gyakran csak cserébe, esetleg ajándékként lehetett megszerezni őket. A bennük szereplő alkotók megkerülték a hivatalos művészet intézményeit, és a címlisták terjesztése révén nemzetközi hálózatot fejlesztettek ki.⁷⁹ Vajdaságban a hatvanas és a hetvenes években számos magánjellelű kiadvány jelent meg.⁸⁰ A lapok szerkesztői és kezdeményezői leginkább az Kód és a Bosch+Bosch Csoport köréhez tartoztak. Szerbia északi tartományában az underground lapok jelenléte sokkal nagyobb volt Jugoszlávia egyéb országrészeihez képest.⁸¹

A szerb–magyar kapcsolatok tekintetében fontos volt Csernik és Szombathy 1972-re tehető együttműködése a *Mixed Up Underground* című közös alternatív kiadványon. Egyetlen száma jelent meg, amit harminc példányban adtak ki. A kiadványban szereplő harminc alkotó ugyanannyi szignált munkáját köttették be. A *Mixed Up Underground* karton borítója méretét tekintve kimondottan alkalmatlan volt postázásra (37–51 cm), ezért kizárólag személyesen lehetett terjeszteni.⁸² A következő számhoz, az 1973-ban összegyűjtött anyagot viszont átengedték a *Kontaktor 973*⁸³ szerkesztőinek. A magyar művészek

78 A jugoszláv művészek közül a kiállításon szerepelt Csernik Attila, Kerekes László, Slavko Matković, Szombathy Bálint, Miroljub Todorović, Franci Zagoričnik. *Eseménytörténet 1966–1974, I.m.*, 177. Todorovićnak, a belgrádi Signal című folyóirat alapítójának és szerkesztőjének a munkáit Szombathy a saját gyűjteményéből tervezte kölcsönözni. *Szombathy Bálint levele Tóth Gábornak* (1973. május 24), Artpool archivum.

79 A hálózaton belül tevékenykedő személyek nem minden tekintetben tartották magukat művészeknek, sokan inkább a networker kifejezést alkalmazták helyette. A network hamarosan átfogta az egész világot, létrehozva egy képzeletbeli közösséget. PERNECKY Géza, *A háló. Alternatív művészeti áramlatok a folyóirat-kiadványaik tükrében 1968–1988*, Héttorony Kiadó, Budapest, 1991, 9–10.

80 Részletesen erről a témáról SZOMBATHY Bálint, *Alternatív időszaki kiadványok Vajdaságban a hetvenes évek elején*, Új Symposion, 1988/276, 60–64.

81 Szombathynak három Vajdaságon kívüli lapról volt tudomása: a Belgrádban kiadott Mentalni prostor-ról (Mentális tér), a zágrábi Maj 75-ről, valamint a kranji WestEast-ről. *Uo.*, 64.

82 *Uo.*, 63.

83 *Kontaktor 972* címen Slavko Matković szerkesztésében jelent meg, a folytatása pedig a *Pesmos* volt, szintén 1972-ben. A *Kontaktor* borítója 23×35 cm-es, a postai borítéknak megfelelő szabvány méretű volt. A kiadvány jugoszláv alkotók munkáit foglalta magába. *Uo.*, 62.

Fenyvesi Tóth Árpád és Slavko Matković a Balaton mellett, 1980. (Fotó: Matković Valéria)

közül Tóth Gábor, Pinczehelyi Sándor, Galántai György, Bak Imre, Szentjóby Tamás, Harasztý István, valamint Molnár V. József munkája szerepelt benne.⁸⁴

A Bosch+Bosch Csoport *WOW* című időszaki kiadványa elvetette a munkák begyűjtésének a küldeményművészetben meghonosodott, fentebb leírt módszerét, és lényegében a szerkesztés hagyományos elveit követte.⁸⁵ Alapítója és szerkesztője Szombathy Bálint és Slavko Matković volt, de miután a második szám megjelenését követően Matković bevonult a hadseregbe, a szerkesztést és a kiadást teljes mértékben Szombathy vette át.⁸⁶ A lap többnyire képeket és szövegeket közölt bel- és külföldi művészeti eseményekről.⁸⁷

84 Tekintettel arra, hogy két kiadvány összevonásáról volt szó, a *Kontaktor 973* második kiadványában Harasztý és Tóth két-két munkával szerepelt. Szentjóby munkája névtelenül jelent meg. A szerzőt csak a borítékra írt névsor alapján lehetett beazonosítani: „Anonimitást! Név=autoritás. Tekintélyt az undergroundnak! Ami alulról jön, névtelen.” *Uo.*

85 Összesen hat száma látott napvilágot. Az első szám 1974. augusztus 31-én jelent meg Szabadkán.

86 Az első számon együtt dolgoztak Szalma Lászlóval. SZOMBATHY, *Alternatív időszaki kiadványok Vajdaságban a hetvenes évek elején, I.m.*, 63.

87 *Uo.*

A magyarországi munkatársak közül Tóth Gábor, Tót Endre, fenyvesi Tóth Árpád és Pinczehelyi Sándor emelhető ki.⁸⁸

Az újvidéki alternatív kiadványokról szóló első kiállítást az Ifjúsági Tribün galériájában rendezték 1974-ben, *Neuroart/Pesmos/Kontaktor* címmel.⁸⁹ Ezen Tóth Gábor egyik munkája is szerepelt.⁹⁰

Elsősorban Szombathy Bálintnak köszönhető, hogy a magyarországi neoavantgárd képviselői kapcsolatba kerültek Franci Zagoričnik szlovén költővel és szerkesztővel.⁹¹ Az 1978-ban általa alapított *WestEast* című assembling kiadvány a nemzetközi kísérleti irodalom területén tevékenykedő alkotók munkáit gyűjtötte össze. Az 1978-as kiadásban Tót Endre és Tóth Gábor, továbbá Pinczehelyi Sándor munkái szerepeltek. Az 1979-es kiadványban Tóth Gábor mellett fenyvesi Tóth Árpád munkája található.⁹² Az assembling kiadói elven túl Zagoričnik gyakorlatának része volt, hogy a begyűjtött anyagot alkalmanként megjelentette egy-egy hivatalos folyóirat mellékleteként (például 1987-ben az Új Symposionban). A munkákból rendszerint kiállítást is szervezett, összesen húszat, 1978 és 1988 között.⁹³

A Tóth és Szombathy által 1973-ban alapított Experimental Art Publisher (E.A.P.) harmadik kiadványában együtt szerepelt Tóth Gábor és Franci Zagoričnik. A sorozat, a két alkotó jeltani kutatásainak közzétételét szolgálta.⁹⁴ Az E.A.P. kiadványait Magyarországon egy kisebb nyomdában illegálisan nyomtatták, Tóth nyomdai kapcsolatainak révén.⁹⁵ A kiadó neve természetesen fiktív volt, mert Magyarországon hivatalosan csak engedéllyel lehetett nyomdai terméket előállítani. Egy külföldinek álcázott kiadói névhasználat viszont kisebb kockázattal járt.⁹⁶ Az első kettőben, a Fluxus-ban (1973) és Physical and Semiological Information-ben (1975) csak Szombathy és Tóth munkái szerepeltek. A harmadik,

88 Tóth Gábor munkái szerepelnek mind a négy számban. Tót Endre a 2. számban beragasztott eredeti *Zeropost* bélyeggel és a *Zero* című projekt leírásával van jelen, továbbá a 3. szám hatodik oldalán található *I'm glad if I can xerox* című szövege. Ugyanazon az oldalon látható Pinczehelyi Sándor munkája is. Fenyvesi Tóth Árpád fotója az 5. szám harmadik oldalán látható. Pecsétjének nyomata az utolsó számban jelent meg, amely kizárólag művészpecsét lenyomatokat közölt. *Uo.*, 63–64.

89 *Uo.*, 63.

90 *Szombathy Bálint levele Tóth Gábornak* (1974. november 14), Artpool archívum.

91 Zagoričnik szlovéniai költő a hetvenes években a ljubljani Problemi című folyóirat vizuális rovatát szerkesztette, valamint elindította a Gong című magánsorozatot. Szombathy Bálint odaadta Zagoričnik címét Tóth Gábornak, aki kapcsolatba lépett vele. *Szombathy Bálint levele Tóth Gábornak* (1973. május 11., Artpool archívum.) A szlovéniai költő rajta keresztül hívott meg más magyar művészeket az alternatív kiadványába. *Beszélgetés Tóth Gáborral*, függelék, 115.

92 Az Artpoolban található két *WestEast* kiadvány (1978, 1979).

93 SZOMBATHY, *Alternatív időszaki kiadványok Vajdaságban a hetvenes évek elején, I.m.*, 64.

94 SZOMBATHY Bálint, *Art Tot(h)al. Tóth Gábor munkásságának megközelítése 1968–2003*, Ráció Kiadó, Budapest, 2004, 78.

95 *Beszélgetés Tóth Gáborral*, függelék, 116.

96 Tóthnak több kiadványa is hasonló módon készült, de emellett más művészek is éltek ezzel a lehetőséggel, többek között Harasztý István. *Beszélgetés Tóth Gáborral*, függelék, 116.

utolsó kiadványukban, a *Poetical Objects of the Urbanical Environment*-ban (1976) viszont már Ladik Katalin és Franci Zagoričnik szemiotikai kutatásai is helyet kaptak.⁹⁷

3.5 Egyéb tevékenységek

Ebbe a kategóriába sorolható minden olyan tevékenység a magyar és a jugoszláv neoavantgárd alkotók művészeti produkcióból, amely valamilyen módon kapcsolatba hozható a másik országgal. Ide sorolható Szombathy Bálint *Lenin Budapesten* című fotoperformansa, melyet 1972-ben készített. A május elseji ünnep után a művész a magyar fővárosi utcákon egy fabottra erősített, Lenint ábrázoló fotóval sétált.

Ebbe a tárgykörbe sorolhatók a magyarországi neoavantgárd szerzőknek a vajdasági folyóiratokban megjelent munkái (Magyar Szó, Híd, Képes Ifjúság, Új Symposium).⁹⁸ A két térség között szintén fontos kapocs volt a magyar történeti avantgárd, elsősorban Kassák Lajos munkássága. Szombathy Bálint, Slavko Matković és Csernik Attila különösen jól ismerték az idősebb művész tevékenységét, és ez hatással volt rájuk.⁹⁹ Matković és Szombathy első vizuális költészeti munkáiban világosan kimutatható Kassák erőteljes hatása.¹⁰⁰ Csernik, Szombathyval közösen egy Kassák-kiállítást tervezett Újvidéken, ami pénzügyi nehézségek miatt nem valósult meg.¹⁰¹

97 Az első két kiadványban egyenlő számban jelentek meg művek a két szerzőtől. Szombathy munkája Bohinjban, a Száva forrásvidékén készült Franci Zagoričnik segítségével. Egy képsorozat volt, amelynek tárgya a FLUXUS szó fogalmi vizsgálata.

98 Szombathy Bálint a Magyar Szó, illetve az Új Symposium szerkesztőségében dolgozott, Csernik Attila pedig a Képes Ifjúságban.

99 Csernik Bori Imrének az Új Symposiumban közölt írásaiból ismerte meg Kassák munkáit. BORI Imre, *A teljesedő idők – változó világok jegyében*, Új Symposium, 1965/12, 16–18.; BORI Imre – KÖRNER Éva, *Kassák irodalma és festészete*, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1967. Ezen kívül a folyóiratban megjelentették a művész írásait is, 1967/20–21. sz.) *Kassák Lajos írásai* (1–3.)

100 SZOMBATHY, *Szélmalomharc a Nappal*, vizuális költemények, 1969; *Kassák-értelmezések*, vizuális versek, 1988; MATKOVIĆ, *Hommage to Kassák*, képvers, 1972, Kassák 1920-as műveinek fordítása.

101 *Beszélgetés Csernik Attilával*, függelék, 94–95.